

Liturgický život v Novom svete

DAVID PETRAS

Byzantine Catholic Seminary, Pittsburgh, USA

Abstract: This paper was presented as a talk to the Ruthenian bishops from Europe and America at a symposium held in conjunction with the sixtieth anniversary of the martyrdom of Blessed Theodore Romža of Mukačovo. The particular issue addressed was the new translation of the Divine Liturgies of St. John Chrysostom and St. Basil the Great promulgated by the Council of Hierarchs of the Pittsburgh Metropolia on January 6, 2007. The historical roots of this translation are first traced. In Europe, particularly among the churches that accepted union with Rome, the force of a process of westernization was very strong, both for cultural and for political reasons. The cultural reasons were stronger in America, where the Eastern Churches formed a small minority both within the larger society and in the Catholic communion itself. However, these churches made a strong decision to follow the Eastern principle of celebrating the Liturgy in the vernacular. This resulted in some changes in the way the Liturgy was celebrated, the most important of which was the restoration of the public recitation of the presbyteral prayers. The translation of 2007, therefore, is a more authentic reform than what has occurred before, to the degree that it flows from the nature of the Liturgy itself, and not from external social or political influences.

Key words: Byzantine. Greek Catholic. Ruthenian review. Gods liturgy. Translation. Reformation. Latin. Language of men. Anaphora. Priest prayers.

Každý príbeh sa musí niekde začať, a určujúcim momentom našej cirkvi bolo rozhodnutie vstúpiť do spoločenstva s cirkvou Ríma v polovici sedemnásteho storočia. Bola to udalosť, ktorú si však vtedajší širší svet nepovšimol. Rozhodne znovuzjednotenie, ktoré sa udialo v Brest - Litovsku pred päťdesiatimi rokmi bolo predchodom a kontextom pre menšiu eparchiu, ktorá sa nachádzala na území Uhorského kráľovstva. Zápas o jednotu bol zložitý kvôli zápasu medzi

silami reformácie, katolíckej protireformácie a pravoslávia. Väčšina historikov dnes uznáva túžbu vylepšíť pozície v sociálnej kultúre daného času ako primárnu motiváciu pre úniu. Tak či onak, únia sa udiala za troch podmienok: 1) Zachovanie obradu gréckej cirkvi; 2) voľba biskupa, ktorý potom bude potvrdený Rímom; 3) slobodné pôžitky ekleziálnych imunít (rovnaký štatút duchovenstva s rímskokatolíkmi). Únia celej cirkvi s katolíckou cirkvou bola zabezpečená až potom, čo sa Žofia Báthory vrátila ku katolicizmu po smrti svojho protestantského manžela, pána Mukačevskej eparchie.

Zostáva právoplatnou otázkou dišpút, aké boli dôvody pre úniu. Môže sa zdať, že boli veľmi komplikované, a nie iba kvôli sociálnym príležitosťam. V severoamerických teologických konzultáciách medzi pravoslávnymi a katolíkmi, jezuitský otec John Long raz poukázal, že aj dlho potom, čo to bolo sociálne výhodné, ruténska cirkev zachovala svoju jednotu s rímskym stolcom. To bola pravda zvlášt v posledných rokoch prenasledovania. Napriek tomu jedna z podmienok únie, ako brest - litovskej, tak aj užhorodskej bolo udelenie rovnakého sociálneho štatútu cirkvám byzantskej tradície, ktoré sa stávali katolíkmi. Nanešťastie, táto prvotná podmienka sa nikdy dokonale nedodržala.

Tento bod má veľkú dôležitosť pre následnú liturgickú históriu našej cirkvi, ako v Európe, tak aj v Amerike. V čase Užhorodskej únie sa silne vnímali sociálne sily v rámci ruténskej cirkvi. Ďalšia z podmienok pre jednotu s Rímom bolo potvrdenie a zachovanie byzantských liturgických tradícií. Nazačiatku sa Únii darilo a obrady sa udržiavalibez západných vplyvov. Eparchiálne duchovenstvo sa samo formovalo v Evope, ale mnišske baziliánske duchovenstvo bolo často formované v Ríme a vracalo sa s rímskymi ideami. Okolo polovice sedemnásteho storočia Kasián Sakovič (1578 – 1647) opísal „recitovanú (tichú) liturgiu“, ktorá mohla byť prvou z latinizácií.¹ Pýtal sa: „Nebolo lepšie mať liturgiu s jedným posluhujúcim, než spievať liturgiu s kantorom, *který bliakal ako cap?*²“ Kasián Sakovič (1578 – 1647) bol sám konvertitom z pravoslávia, a v druhej polovici sedemnásteho storočia sa stal lídrom v latinizačných snahách. Vo svojom hlavnom diele, *Epanorthosis* („Perspektíva“), napísanom potom, čo sa stal rímskokatolíkom, zavrhol ako pravoslávnych, tak aj gréckokatolíkov, prehlasujúc, že ich obrady boli plné „omylov, iregularít, povier a urážok“. Uniaty, vtedy ešte nepejoratívny pojem, boli katolíkmi iba podľa mena. Peter Moyhl odpovedal na Sakovičov útok,³ a tento útok mohol byť čiastočnou

¹ Vo svojom diele *Perspectiua* (1641) opísanom nižšie.

² HUCULAK, L.: *The Divine Liturgy of St. John Chrysostom*, Rím : Analecta OSBM, 1990, s. 43; pre plnší popis Sakovičovho diela pozri s. 40 – 44:

³ *Lithos*, Kyjev 1644, pozri HUCULAK, L.: *The Divine Liturgy of St. John Chrysostom*, Rím : Analecta OSBM, 1990, s. 41.

motiváciou pre Mohylovu reformu.⁴ Cirkev sa žalostne rozdelila medzi latinizátorov a puristov, a všade prítomnou bola spoľahlivá rímskokatolícka cirkev, ktorá vnímala Východných ako majúcich *chlopskú viru*, ľudovú vieru. Bolo kultúrnym predsudkom, s ktorým sa tažko zápasilo, prijatým ako katolíkmi, tak aj pravoslávnymi, že východná tradícia je podriadená Západu. Dobový historik poznamenal: „Každý čitateľ môže byť rovnako zavrátený týmto mojim popisom týchto studených a čiastočne pustých krajov, kde neuhladené správanie a ignorancia, rovnako v náboženských, ako aj v svetských otázkach vítaži, a zbavuje domáčich skutočného používania tých požehnaní, ktoré má príroda v takom liberálnom a neobvyklom spôsobe, uloženom na niektorých týchto krajinách. Ak preto my porovnáme brutálne a úbohé podmienky s civilizovaným štátom Európy, kde sa kultivujú ďaleko rozumnejšie spôsoby, kde umenie a veda prekvitajú, kde máme hojnosť spôsobov, ako prísť k pravému poznaniu Boha a jeho chvály, máme najväčší dôvod chváliť Božiu dobrotu, radovať sa z nášho šťastného stavu a žiaľ nad mizériou a slepotou týchto ľudí.“⁵

Prvá vlna „latinizácie“ prišla ako výsledok pocitu kultúrnej podradenosti, ktorý bol v sedemnáštom storočí jednoducho osvojený Západnou cirkvou aj samými Východnými cirkvami. Vskutku toto môže byť definíciou toho, čo sme nazývali „latinizáciou.“ Západné a východné liturgické tradície zdieľajú spolu viac vecí, než ich rozdeľujú, a samotné imitovanie latinských praktík nie je „latinizáciou,“ keď to nie je samozrejme v protiklade so samou východnou tradíciou a nie je učinené z presvedčenia o podriadenosti Východu voči Západu. Tento kultúrny predsudok podriadenosti Východu bol hlboko zakorenený. V roku 1754 pápež Benedikt XIV publikoval *Euchologion* v gréckine, ktorý bol očistený od všetkých latinizácií. Chcel, aby to bol vzor pre všetky liturgické knihy, a to bol aj jeho oficiálny štatút, aj keď so zmiešanými úspechmi, až do edície Posvätej kongregácie pre Východné cirkvi v 40. rokoch dvadsiateho storočia. Existovala možnosť očistujúceho hnutia. Edícia Benedikta XIV. bola pripravená s veľkou starostlivosťou a sledovala trvalú politiku Ríma na zachovanie čistého byzantského obradu. Avšak aj tento zástanca východnej tradície zdieľal túto bežnú kultúrnu domienku a v roku 1742 napísal: „Latinský obrad, pre svoju vznešenosť obradu Svätej rímskej cirkev, ktorá je matkou a učiteľkou všetkých cirkví, prevažuje preto nad gréckym obradom.“⁶

⁴ POTT, T.: *La réforme liturgique Byzantine*, Rome: Edizioni Liturgiche, 2000, s. 211.

⁵ STRAHLENBURG, P. J.: *An Historico – geographical Description of the North and Eastern Parts of Europe and Asia*, London, 1738, in WOLFF, L.: *Inventing Eastern Europe*, Stanford : Stanford University Press, 1994, 157.

⁶ Konštitúcia *Etsi Pastoralis* (26. máj 1742), anglický preklad in HUCULAK, L.: *The Divine Liturgy of St. John Chrysostom*, Rím : Analecta OSBM, 1990, s. 73.

Druhá vlna latinizácie sa udiala na konci osemnásteho storočia a začiatku devätnásteho storočia. Keďže táto druhá vlna latinizácie kulminovala v edcii Ľovovského Služebníka v roku 1905, ktorý bol normatívnym textom pre cirkev v Spojených štátach až do polovice storočia, bude dobré pozrieť sa bližšie na dôvody pre túto novú formu „latinizácie“.

V tom čase bol Poľsko – Litovský štát rozdelený medzi Rakúsko-Uhorské impérium, Prusko a Rusko. Osemnásťte storočie bolo časom rýchlych sociálnych a technologických zmien. Susedia Poľska, Prusko a Rakúsko – Uhorské impérium a Rusko sa stali veľkými centralizovanými štátmi so silnou armádou, zatiaľ čo Poľsko zostało stredovekou feudálnou krajinou so slabým kráľom a ambicioznom rozdeľujúcim šlachtou. Tri vynárajúce sa mocnosti vnímali Poľsko ako príťaž v regióne, a báli sa, že jedna z ďalších mocností využije situáciu. Aby zachovali rovnováhu v regióne, tieto tri mocnosti sa pokojne dohodli na rozdelení poľského územia medzi sebou. V roku 1772 sa udialo prvé delenie Poľska: Prusko si vzalo poľské teritória pri Baltskom mori, Rusi vzali pruh územia zo severovýchodného Poľska, vrátane miest Polock a Vitebsk, kde bol umučený Jozafát. Rakúsko - Uhorsko si v skutočnosti vzalo najviac územia, provincie Halič a Blez, a teritórium južne od rieky Visla na západ, vrátane Krakova. Dva roky neskôr si Rakúsko - Uhorsko vzalo Bukovinu od Moldavska a zjednotilo ho s Haličou. Rusi, ktorí mali posádku v Lvove stiahli svojich vojakov pokojne. Dve ďalšie delenia, ktoré sa udiali, súče zahrňovali Rakúsko – Uhorsko a Rusko, ale zvýhodnili viac Rusov. V roku 1793 Rusi anektovali Bielorusko a Západnú Ukrajinu a v roku 1795 Litvu a Volyniu, vrátane Vilniusu, Brest - Litovska a Lucka. Poliaci bojovali proti týmto druhým deleniam a pokúsili sa vojensky zastaviť ruskú armádu, ale boli jednoducho rozdrvení.

Po delení Poľska sa eparchie Ľovov a Peremyšl ocitli v Rakúsko - Uhorskej monarchii. Tie eparchie, ktoré sa ocitli v Ruskom teritóriu boli pod pravoslávnou politikou ruského cárstva. Ukrajinskí katolíci, ktorí padli pod ruskú nadvládu boli v osobitnom nebezpečenstve, keďže pravoslávie bolo oficiálnym náboženstvom Ruska a iné cirkví boli sužované, alebo zrušené. Pre katolíkov sa otvorili dve cesty: 1) očistiť svoj obrad tak, ako sa len dá, aby možno bol priateľný pre pravoslávnych, alebo 2) vytvoriť modelový obrad, ktorý bude zahrňovať katolícke elementy a bude slúžiť na jasné rozlíšenie od pravoslávnych. Tieto námety dominovali celému devätnásteemu storočiu. Heraclius Lisovskyj, arcibiskup Polacka (1784 – 1809) zvolil cestu liturgickej reformy na očistenie ruténskych praktík. Jeho návrh nenašiel entuziastickú odpoveď v Ríme, ktorý zatiaľ čo zastával princíp liturgickej čistoty sa na druhej strane bál pastoračných dôsledkov

a nebezpečenstva pre katolíkov, že sa vrátia do „schizmy“. Huculak parafrázuje odpoveď Ríma Lisovskému:

Ak určité zmeny v ruténskej cirkvi pomohli ju zjednotiť lepšie s Rímom, potom ich nemožno vyhodiť, aj keby sa pravoslávni nazdávali, že všetky tieto bariéry môžu byť eliminované. Poukázali, že pravoslávni si držia určité ceremónie iba na ochranu svojich omylov, a ak ich budú katolíci slepo kopírovať, takisto si osvoja omyly. Ruténi by mali byť skôr šťastní, že existujú rozdiely, ktoré ich držia od zjednotenia s pravoslávnymi.⁷

Je potrebné zastaviť sa tu a skomentovať túto odpoveď. V osemnástrom storočí boli v ruténskej cirkvi ako dôsledok politickej situácie dve sily: 1) zhoda s pravoslávnymi a 2) stvorenie odlišného obradu. Rím si jasne zvolil druhú možnosť, v snahe ochrániť katolícku lojalitu ruténskych cirkví. Princíp obradovej čistoty bol v teórii zachovaný, ale v praxi boli kvôli katolíckej identite tolerované určité modifikácie. Samotný východný katolíci sa rozdelili pozdĺž týchto dvoch línii. Nie je žiadnym prekvapením, že systematická redukcia uniatskej cirkvi v jej teritóriách provokovala gréckokatolíkov v Rakúsko – Uhorsku k nenávisti a pohľdaniu voči pravoslávnym, a k túžbe urobiť ich cirkev odlišnú od pravoslávia, tak ako sa len dá.

Preto pápež Pius IX trval na tom, že čas na reformu a návrat k čistej byzantskej liturgii neboli príhodným. Vo svojom bréve *Omneme Sollicitudinem* z 13. mája 1874 znova potvrdil dôležitosť čistoty obradu, ale dovolil výpožičky z iných cirkví na odlišenie katolíkov od pravoslávnych, a napísal, že to nie je príhodný čas pre liturgickú reformu v ruténskej cirkvi.⁸ Koncom tohto procesu bola ľovská synoda, ktorá sa konala v roku 1891 a ako sa verilo, ňou vytvorený model ruténskeho katolíckeho obradu, jasne odlišného od pravoslávnych, až kým to nebolo nahradené tým, ktoré vydala Posvätná kongregácia pre Východne cirkvi v roku 1942. Jedným z lídrov tohto vyjadrenia bol Izidor Dolnický. Konečne sa objavilo v roku 1905 a zobrazuje nový obrad veľmi podrobne. Bolo to veľkým zlepšením voči vtedajším latinizáciám, ale obsahoval aj mnohé prispôsobenia z latinskej omše, zvlášť v zdvíhaní rúk pri modlitbách, sklánaní hláv pri zmienke o vtelení, umývanie rúk pred pozdvihovaním Eucharistie a iné.

Liturgické smerovanie však bolo obrátené arcibiskupom Andrejom Šeptyckým. Jeho kariéra bola fascinujúca. Niet pochýb, že bol jedným z tých, ktorí tvarovali katolícku cirkev dvadsiateho storočia. Jeho

⁷ HUCULAK, L.: *The Divine Liturgy of St. John Chrysostom in the Kievan Metropolitan Province during the Period of Union with Rome, 1596–1839*, Rím : Analecta OSBM, 1990, s. 125.

⁸ KOROLEVSKY, C.: *The Liturgy and the Rite Practiced by the Ruthenians: Votum for the Sacred Congregation for the Eastern Church, Prot. N. 1219/28* (Taliansky, nepublikované), s. 67 – 68.

liturgická reforma bola úzko spätá s jeho ekumenickými aktivitami. Začal nový prístup po reakciach devätnásteho storočia. Pracoval pre jednotu na dvoch frontoch, po prvej, reformujúc vlastnú cirkev, aby bola viac priateľnou pre Východ, a po druhé, odložením nabok polemík, hľadajúc dobrú vôľu pravoslávnych. Napísal: „Podstata každého úsilia ku cirkevnej jednote musí pozostávať z nasledovného: že všeobecná mienka našich východných pravoslávnych bratov sa zmení tak, že túžba a dychtivosť po znova zjednotení so stredom katolíckej cirkvi vyjde spontánne z ich stredu.“⁹ V oboch prípadoch predstihol prácu II. vatikánskeho koncilu, ktorý kodifikoval princíp: „Nech si všetci uvedomia, že poznáť, ctíť si, uchovávať a pestovať drahocenné liturgické a duchovné dedičstvo Východu má veľký význam pre verné zachovanie kresťanskej tradície v jej plnosti a pre zmierenie východných a západných kresťanov.“¹⁰ Koniec tohto hnutia bola edícia nového Liturgikonu v roku 1942 komisiou organizovanou Posvätnou kongregáciou pre Východné cirkvi, ktorej predsedal o. Cyril Korolevsky.

Do tohto bodu som sa viac zameral na vývoj liturgie v cirkvách, ktoré sú dedičmi Brest – Litovskej únie. Čo sa dialo v eparchiách Mukačevo a Prešov nie je až tak známe, kvôli nedostatku písomných záznamov. Určite boli tieto cirkvi ovplyvnení tým, čo sa dialo vo východnej Európe, aj keď o. Cyril Korolevsky vo všeobecnosti verí že obyvatelia pod Karpatami boli viac verní všeobecným byzantským normám.¹¹ Určite na prelome devätnásteho a dvadsiateho storočia o. Alexander Mikita spopularizoval ľovské reformy na Podkarpatsku. Bolo to presne v tom čase, keď sa udiala väčšina emigrácie do Spojených štátov. Knihy a idey, ktoré boli vzaté do Nového sveta boli z tohto časového obdobia.

Cirkev v Spojených štátoch si naozaj zachovala silnú etnickú identitu až do konca druhej svetovej vojny. Liturgia ostala v cirkevnej slovančine, sledujúc ľovský služebník z roku 1905. Nebol žiadnen iný text. Kvôli tlakom z americkej kultúry a blízkej vzdialenosťi rímskokatolíckych chrámov mnohí cítili potrebu „skratiť“ liturgiu. To sa dialo väčšinou cez redukciu ekténii, ktoré kňaz bral *sotto voce* pri prestole, zatiaľ čo ľudia spievali hymny. Avšak skrátili sa aj antifóny

⁹ „Einleitung“ (Úvod) in Julius Tyciak, George Wunderle a Peter Werhun, eds., *Der Christliche Osten: Geist und Gestalt* (Regensburg, 1939) 11 in: *Morality and Reality, The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi*, editoval Paul Robert Magocsi (Edmonton, Alberta: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1989), ISBN 0-920862-68-3, s. 185.

¹⁰ *Unitatis redintegratio* 15, slovenský preklad http://www.grkat.nfo.sk/Texty/dekret_ur.html (12. február 2008), poznámka prekladateľa.

¹¹ KOROLEVSKY, C.: *The Liturgy and the Rite Practiced by the Ruthenians: Votum for the Sacred Congregation for the Eastern Church, Prot. N. 1219/28* (Talianský, nepublikované), passim.

a niekedy aj čítania. Verše na prokimen a aleluja sa vynechali. Aj keď bola Východnou kongregáciou vydaná nová recenzia v roku 1942, biskup Bazil Takáč bol príliš chorý a slabý, aby ju implementoval. Biskup Daniel Ivančo po vyjasnení určitých bodov rubrík s kongregáciou bol zo svojho úradu odstránený pred tým, než ju mohol implementovať. Bolo to práve v tomto čase, keď sa v Amerike v ruténskej liturgii udiala skutočná zmena, liturgia začala byt slávená anglicky. Jeho nástupca, biskup Elko zostavil liturgickú komisiu aby vypracovala vzorový preklad do angličtiny. Väčšina predchádzajúcich textov sledovala konzervatívnu normu používania alžbetínskej angličtiny pre posvätné texty, ale komisia cítila, že liturgia by mala byt skutočne v jazyku ľudu, v dobovej, modernej angličtine. Táto úloha bola hotová v roku 1964 a bola doslovňím prekladom zo slovanského textu ruténskej recenzie od Východnej kongregácie z roku 1942. Biskup Elko to urobil, pretože vedel, že Rím neschváli žiadne odchylinky od ich oficiálneho textu, ale promulgoval pre farnosti ho s mnohými skráteniami a pastoračnými úpravami. Stále sme sa snažili nevyzerať „príliš pravoslávne“. Potreba promulgovania textu z 1942 roku bola stále zamýšľaná, a biskup Emil Mihálik v roku 1970 a biskup Andrew Pataki v roku 1987 promulgovali texty pre používanie v eparchii Parma, aj keď s určitými pastoračnými úpravami a skráteniami. Keď bol v roku 1995 vysvätený arcibiskup Judson Procyk, ustanovil novú intereparchiálnu liturgickú komisiu na preskúmanie tohto projektu. V roku 1998 bol nový navrhovaný preklad zaslaný do Ríma na revíziu, ktorá bola schválená v roku 2001, krátko pred smrťou arcibiskupa Judsona, a promulgovaná arcibiskupom Basilom s radou hierarchov v januári tohto roku, 2007.

Reforma zahrňuje zvlášť náš kult v liturgii, pretože tá je v skutku tým, kde sa najčastejšie a najnábožnejšie schádzame ako komunita. Náš kult v liturgii je veľmi úzko spojený s naším životom a praxou ako kresťanských veriacich. Preto akákolvek zmena tohto života a praxe môže byt veľmi stresujúca. Ale je to niečo, čo sa musí udiat. Každá generácia sa musí skúmať, či nasleduje prikázania nášho Pána, ktoré prinášajú život. Nehovoríme o „forme“, ale o „reforme“. „Forma“ je stvorením. Božským zjavením nám dal Ježiš formu Eucharistie. V nej je zjavené, že chlieb a víno sa stáva Jeho telom a krvou pre nás, cirkev je stvorená skrze našu účasť v tomto svätom a božskom tajomstve. Písma tiež hovorí, že Ježiš „požehnal“ chlieb a víno. Niekedy dnes interpretujeme „požehnanie“ ako urobenie znaku kríza nad osobou, alebo predmetom, ale tento úkon je druhoradým. Požehnat znamená v prvom rade modliť sa - určiac posvätenie osoby, alebo veci, ktorá je predmetom modlitby. A tak pri poslednej večeri Ježiš povedal modlitbu požehnania nad chlebom a vínom. Toto je forma Eucharistie. Písma nám nedáva text Ježišovej modlitby, ale tradícia cirkvi predala túto

modlitbu v rôznych formách anafory - ktorá znamená modlitbu obetovania – ktorá je používaná rozmanitosťou kresťanských cirkví.

Čo musíme v každej dobe a každej generácii konať je potom „re-forma“ liturgie. Čo je dôležité je fakt, že reforma nie je novým stvorením, ale obnovením pre - existujúcej hodnoty. Naša vlastná generácia musí zodpovedať na otázku: Je to, čo robíme tým, čo náš Pán prikázal, a je božská liturgia dnes naplnením jeho príkazu: „Toto robte na moju pamiatku?“ Toto je jedinou skutočnou reformou. Taká reforma by nebola autentickou, ak by ignorovala tradíciu cirkvi. Týmto samozrejme myslíme živú tradíciu a nie mŕtvy tradicionalizmus. Známy učenec o. Alexander Schmemann povedal, že sú takí, ktorí veria, že všetky liturgické usmernenia tvoria „absolútny a nemeniteľný zákon, a dotknúť sa, alebo zmeniť tento materiál akýmkolvek spôsobom sa rovná zvrhnutiu pravoslávia.“¹² Pre kresťanov v konštantíopolských tradíciah, cirkev veľmi jasne naznačila, že počiatočným bodom pre našu reformu je návrat ku našej rýdzej východnej tradícii. To sa jasne nachádza v dobre známom a často citovanom *Dekréte o Východných katolíckych cirkvách (Orientalium ecclesiarium)* z Druhého vatikánskeho koncilu, odsek 6.¹³ Tento princíp z Druhého vatikánskeho koncilu z roku 1965 sa potom stal hlavným bodom našej reformy, základom pre opäťovné zváženie kým sme boli ako cirkev a či sme svedomito nasledovali Evanjelium a tradíciu cirkvi.

Naša cirkev v Amerike existovala efektívne od osiemdesiatych rokov 19. storočia. Počnúc tým časom bola reforma liturgie v každej generácii. Prvou reformou bolo implementovanie hybridného obradu Ruténskej cirkvi ako reakciu na ruských pravoslávnych. To nebola skutočná reforma, kedže motívy pre ňu boli politické a sociologické a spôsobili stratu tradície. Druhou reformou bolo to, čo niektorí nazvali „amerikanizácia“ liturgie. Predstavitelia cirkvi cítili, že na to, aby zapadli do americkej kultúry, liturgia sa musí skrátiť, a účinné a medzi ľudom uvedené západné typy obradov, ktoré by neboli bremenom. Niektorí kňazi boli schopní skrátiť liturgiu do tridsiatich minút. To takisto nebolo skutočnou reformou, kedže to opustilo evanjeliovú misiu cirkvi ohlasovať dobrú zvest Ježiša Krista a namiesto toho sa podrobilo kultúre a stvorilo minimálnu formu bohoslužby, ktorá od nás veľa nevyžadovala, s výnimkou samozrejme faktu, že Boh pôsobí vo svojej božskej liturgii, aj keď je slávená úboho. Ani nemôžeme nutne zavrhnuť

¹² SCHMEMANN, A.: *Introduction to Liturgical Theology*, London : The Faith Press, 1966, s. 37.

¹³ „Toto všetko majú teda s tou najväčšou vernostou zachovávať východnú kresťanovu sami, a preto si majú nadobudnú čoraz väčšie vedomosti a čím dokonalejšiu prax v týchto veciach. Ak sa však od nich nenáležite odchýlili vinou okolností alebo niektorých osôb, nech sa usilujú vrátiť k starootcovským tradíciam.“ Slovenský text podla <http://grkat.nfo.sk> (12. február 2008), poznámka prekladateľa.

biskupov a kňazov, ktorí tak konali, keďže konali podľa svojho svedomia a chceli udržať počty ľudí v cirkvi. Ako sa toto dialo, uskutočnila sa aj skutočná reforma. Koncom štyridsiatych a v päťdesiatych rokoch dvadsiateho storočia mnohí z duchovenstva a ľudí prišli ku zásadnému presvedčeniu, že liturgia by mala byť slávená v reči ľudu. Vedeli sme, že jazyk ľudu bol tradíciou Východu. Theodore Balsamon, ktorý žil v dvanásťom storočí, najznámejší spomedzi byzantských kánonistov, sformuloval byzantský princíp, týkajúci sa byzantských liturgických jazykov: „Tí, ktorí sú plne ortodoxními, ale sú vcelku neznalí gréckeho jazyka, smú sláviť vo svojich vlastných jazykoch, za predpokladu, že majú presné preklady ich obvyklých modlitieb, preložené na zvitkoch a vynikajúco napísané gréckymi písmenami.“ Bolo treba veľkú odvahu v tom čase pre našich kňazov aby slávili liturgiu v angličtine a ich iniciatívu podporili biskupi Daniel Ivančo a Nicholas Elko. Myslím, že to bol prvý krok k naplneniu prikázania nášho Pána, ktorý sa dotýka liturgie; „Toto robte na moju pamiatku“.

Chcel by som poukázať na to, čo by som nazval druhý krok k reforme Božskej liturgie k prikázaniu nášho Pána: „Toto robte na moju pamiatku“. Úloha diakona v liturgii je prednášať prosby Pánovi. To je dôležité, lebo musíme zložiť všetky naše potreby Bohu, ktorý jediný sa stará o náš život. Úlohou ľudu je spievať hymny, a hymny, ktoré spievame oslavujú Boha a pripomínajú nám jednotu nášho slávenia s anjelskou liturgiou v nebi. Ale úloha kňaza je robiť, čo prikázal náš Pán: „Toto robte na moju pamiatku“. Čo hovorí kňaz, to by ľudia mali vedieť, lebo je to tajomstvo veľkých skutkov spásy, ktoré pre nás Boh vykonal. Je to obeta, vykúpenie a zbožštenie. To je jadro toho, o čom je liturgia a prečo potrebujeme kňaza, aby ju slávil, lebo to sa dá vykonať iba v sile Svätého Ducha, ktorý pečať službu ľudského kňaza. Budem držať s autorom spisu *Protheoria* v jedenásťom storočí, ktorý komentoval tiché recitovanie modlitby na ambóne, „ľudia sa pýtajú, čo je cieľom tejto praxe, dodávajúc že poznať takýmto spôsobom modlitby je ako snažiť sa spoznať kus odevu z dotyku prstami.“

Kvôli tomuto sa rada hierarchov v Amerike v preklade z roku 2007 rozhodla obnoviť hlasné recitovanie kňazských modlitieb. Možno slová sv. Pavla, v súvislosti s rozprávaním v jazykoch sa dajú priamo aplikovať aj tu, „Ved ak budeš dobrorečiť v duchu, ako potom jednoduchý človek povie na twoje dobrorečenie: „Amen,“ ked nevie, čo hovoríš?“ (1 Kor 14, 16). Ak kňaz hovorí modlitbu, ktorú veriaci nepočujú, ako mu môžu na ňu povedať „Amen“? Tento problém samozrejme vyvstáva iba ak je liturgia slávená v jazyku ľudu, lebo inak by ľudia neporozumeli modlitbe v žiadnom prípade. Obnoviť kňazské modlitby brané nahlas, zvlášť modlitbu predloženia po Veľkom vchode, samotnú anaforu a modlitbu vdakyvzdania, je obnovením pripomienky toho, čo náš Pán

Ježiš Kristus urobil pre nás pri tajomnej večeri. To je skutočnou reformou, obnovením originálnej formy Božskej liturgie, a takej, ktorú nám potvrdzuje tradícia. Sv. Ján Zlatoústy popisuje súhru medzi kňazom a zhromaždením: „Človek vidí, že ľudia prispievajú veľmi k modlitbe...počas úžasných tajomstiev, kňaz hovorí za ľud, a ľudia hovoria za kňaza,... Modlitba vďakyzdania je znova spoločnou modlitbou, ktorú prináša kňaz a všetci ľudia. Kňaz začína, a ľudia sa pripájajú k nemu a odpovedajú, že je dôstojné a správne chváliť Boha, to je začiatok vďakyzdania. Prečo si prekvapený, ak ľudia spájajú svoje hľasy s hlasom kňaza? Či nevieš, že tieto sväté hymny vystupujú na nebesia, kde sa spájajú s hlasmi anjelov, cherubínov a nebeských mocností? (Homília 18 na 1 Kor.).

Tento posledný bod, „potvrdený tradíciou“ je však problémom. Niet pochýb, že po mnoho storočí sa kňazské modlitby hovorili potichu, či už počas hymnov liturgie, alebo keď diakon spieval ekténie. Robili sme to po celé tie stáročia zle? Odpoveď samozrejme nie je úplná. Božská liturgia je slávená mocou Svätého Ducha a kňaz vyslovoval slová spomienky. Všetky storočia videli platnú liturgiu, v ktorej nás Kristus premieňa skrze obetnú prítomnosť svojho tela a krvi. Ale prečo sa teraz pytame takúto otázku? Skutočnosťou je fakt, že na túto otázku sa pytalo v tradícii mnohokrát, ale teraz keď ľudia znova rozumejú slovám liturgie v jazyku ľudu, je to s osobitnou naliehavostou. Dnes je tomu už mnoho rokov, čo bolo hnutie vo Východných cirkvách za obnovenie kňazských modlitieb. *Kolyvades* – hnutie na hore Athos hovorilo anaforu nahlas v osemnástom storočí. O. Marcel Mojzeš vo svojej nedávnej knihe *Il movimento liturgico nelle chiese bizantine*¹⁴ popisuje hnutie smerom ku verejnému recitovaniu anafory v ruskej cirkvi od roku 1905 ako prípravu na synodu v roku 1917. Biskup Nazarius z Nižného Novgorodu a Sergej z Fínska podporovali tento návrh, tiež aj teológovia A. P. Golibcov a V. I. Eksemplarskij a ďalší. Cituje Tichona, budúceho patriarchu: „Nie je neželateľné, aby sa niektoré modlitby čítali nahlas“¹⁵. Tento návrh bol veľmi aktívny v gréckej cirkvi. Hnutie *Zoe* („Život“) dominovalo gréckemu liturgickému životu po takmer päťdesiat rokoch (1907 – 1960) a navrhovalo verejné recitovanie anafory.¹⁶ Návrh odvtedy neoslabil. V dnešnom Grécku, vrchný arcibiskup Christodulos založil Osobitnú synodálnu komisiu pre liturgickú obrodu. Medzi jej prvými odporúčaniami (Encyklika 2784, 31. marca 2004) bolo verejné recitovanie modlitieb, „aby sa obnovila Eucharistia ako žijúci dialóg“.

¹⁴ MOJZEŠ, M.: *Il movimento liturgico nelle chiese bizantine*. Rím : Edizioni Liturgiche, 2005, s. 112 – 123.

¹⁵ MOJZEŠ, M.: *Il movimento liturgico nelle chiese bizantine*. Rím : Edizioni Liturgiche, 2005, s. 112.

¹⁶ MOJZEŠ, M.: *Il movimento liturgico nelle chiese bizantine*. Rím : Edizioni Liturgiche, 2005, s. 159 – 162.

života medzi Bohom a Jeho ľudom. Sláviacim, biskupom, kňazom sa odporúča čítať väčšinu kňazských modlitieb svätej Eucharistie s počuteľným hlasom, aby tak bola možná účasť veriacich vo všetkom čo sa deje, aby počujúc modlitby sa mohli vskutku sami skrze nich modliť a odpovedať „Amen“, vedome a ochotne“.¹⁷

Recitovanie kňazských modlitieb nahlas je teda rozhodujúcim krokom, definitívnym rozhodnutím obnoviť liturgiu. V tom sme povzbudzovaní súčasnou praxou iných a odporúčaním Svätej Stolice v jej inštrukcii z roku 1996, odseku 54. Čo to všetko znamená? Myslím, že to znamená život. Božská liturgia je pripomienkou nášho Pána, ako toho, ktorý prišiel medzi nás, a je s nami prítomný do konca času. Ale nie je len jednoducho prítomný, ale koná a dáva život. Každé slávenie Božskej liturgie je „časom koná Pánovi“. Pripomíname si jeho smrt a vzkriesenie, ale toto pripomínanie je božským pripomínaním, a ak si Boh pripomína, sväté činy, ktoré pre nás vykonal sa dejú znova, nie krvavým spôsobom ako na historickom kríži, ale práve tak reálne spôsobom mystickým a sviatostným. Kvôli tomu môžeme skutočne povedať, že liturgia je obetou. Ked začína anafora, diakon nás pozýva sa modliť, „Stojme dôstojne a v bázni, pozorne vnímajme, aby sme v pokoji prinášali sväté vďakyvzdávanie“. Ludia odpovedajú so zmyslom anafory; je to milosť, ktorú si Kristus žiada, je to pokoj s Bohom, je to žertva chvály. Nový preklad opravil starú chybu, ktorá sa vyskytla v preklade z roku 1965. Kríž je samozrejme podstatným pre našu vieru. Je to Božia láska k nám, ako v historickej obeti na kalvárii, tak aj v obeti v božskej liturgii, ale kríž musí byt zdokonalený vzkriesením. Kristus prítomný medzi nami dnes nie je mŕtve telo, ale životodarná eucharistia dávaná v prijímaní. Pred rozdávaním prijímania, kňaz zjednocuje svätý chlieb, ktorý sa stal telom Krista so svätou čašou, ktorá obsahuje krv Krista, aby ukázal, že Pán, ktorého prijímame v Prijímaní je živým a životodarným Kristom, jedným z Presvätej Trojice. Skrže telo Krista, ktoré prijímame sa zjednocujeme s Otcom a Duchom, takže hned po Prijímaní môžeme spievať: „Videli sme pravé svetlo, prijali sme nebeského Ducha,...“ Pretože pripomína Vzkriesenie, teda sprítomňuje toto tajomstvo, kvôli tomu sa anaforu nemodlíme v pracovných dňoch Veľkého pôstu. Podobne nový preklad liturgie opravil cherubínsku pieseň, keď kňaz prináša chlieb a víno na prestol pre anaforu. Starý preklad hovoril: „aby sme privítali kráľ všetkých“, ale nový hovorí „aby sme prijali kráľa všetkých...“ lebo ho prijmeme v Prijímaní kvôli životu a vzkrieseniu. Božská liturgia je potom skutkom Božej lásky k nám, a čítanie anafory to pre nás urobí jasnejším, ako to hlása kňaz v anafore sv. Jána

¹⁷ KOUMARIANOS, P.: *Liturgical Rebirth in the Church of Greece Today*, Nepublikovaná prednáška prednesená na konferencii Spoločnosti východných liturgistov - Society of Eastern Liturgists (SOL), Eichstatt, Nemecko, Júl 2006, s. 4.

Zlatouústeho: „Ty si tak miloval svet, že si dal svojho jednorodeného Syna, aby nezahynul nik, kto v neho verí, ale aby mal večný život.“

Všetko to naznačuje, že reforma z roku 2007 je lepšej kvality, než čo bolo predtým. Latinizácia liturgie bola založená na vonkajších faktoroch, pocitu, že východná liturgická tradícia je akosi podriadená západnej. Čo by sme mali doložiť je, že úvod o vonkajších zväženiacach do liturgických súdov prekrúca samotnú bohoslužbu a búra, alebo tlmi vnútorné hodnoty zdelené v tradícii. To isté platí aj o politických motiváciách pre vytvorenie obradu, ktorý je jednoznačne odlišný od pravoslávia, nie pre žiadne vnútorné hodnoty, ale jednoducho, že takáto výchylka sa stala potrebnou pre dôvody vonkajšie k liturgii. Podobný proces sa udial v Spojených štátoch. Tlak sa pocítoval po prvej generácii emigrantov, aby sa prispôsobilo viac dominantnej západnej kultúre nového národa. Zatiaľ čo veriaci to mysleli dobre, vytiahnut sa z „etnickej“ cirkvi viac do hlavného prúdu „americkej“ cirkvi, samotná cirkev cítila, že je dobré „amerikanizovať“ samotný obrad. Vonkajšia motivácia spôsobila veľa škody zdeleným hodnotám samotnej tradície. K vrcholu tohto „amerikanizačného“ procesu dosiahla druhá a tretia generácia, zvlášť v štyridsiatych a päťdesiatych rokoch dvadsiateho storočia. Hnutie za návrat ku tradícii začal v šestdesiatych rokoch s Druhým Vatikánskym koncilom, ktorý potvrdil vznešenosť a rovnosť východných obradov. Trvalo dlho, kým prišlo ovocie, a to hlavne kvôli vnútornej opozícii. Spojené štáty tiež prešli obdobím konfliktu s pravoslávím, zvlášť počas „borby“ v tridsiatych rokoch dvadsiateho storočia, keď bol našej cirkvi uložený celibát, ktorý mnohí pokladali za zradu našej tradície. Rozhodne to nebolo tak intenzívne ako v Európe, kde boli východné katolícke cirkvi odstránené za spoluúčasti štátnej správy. V Spojených štátoch neexistovala takáto účasť vlády, a problémy rozdelenia neboli liturgické, kedže Karpatoruská cirkev, ustanovená pod Ekumenickým patriarchom si zachovala mnohé „latinizované“ praktiky. Obe naše cirkvi nastúpili cestu späť ku autentickejšej praxi.

Jeden aspekt tohto posunu späť ku tradícii bol veľmi vítaný; a to východný princíp bohoslužby v jazyku ľudu. Je nemožné nedoceniť dôležitosť tohto rozhodnutia, preložiť liturgiu do angličtiny, ktoré sa začalo v neskorých štyridsiatych rokoch dvadsiateho storočia a vyvrcholilo v schválenom preklade z roku 1964. V tom čase, po troch generáciách po imigrácii, iba niektorí z našich ľudí hovorili etnickým jazykom, úplne mu rozumejúc. Tento proces pokračuje. V tom istom čase slávenie liturgie po anglicky otvorilo poklad pochopenia pre ľudí. Bolo asi osudom pre kňazské časti, že boli obnovené, kedže ľudia už mohli porozumiť, čo sa povedalo, a boli znova uvedení do paschálneho tajomstva v srdci kresťanstva a mohli povedať „Amen“ na to, čo počuli. Plnú hodnotu tohto pre budúcu cirkev, je si ešte stále treba uvedomiť, aj keď samozrejme nikdy nebudeme dokonalými

kresťanmi. Ale je tu aspoň možnosť. Toto je krása tejto reformy, lebo pochádza zo zdedených kvalít samotnej liturgie. Nie je to vonkajšia hodnota.

Dnes chcem poukázať na to, čo si myslím, že je najdôležitejšou súčasťou prekladu Pittsburgskej metropólie z roku 2007. Nevstúpil som do detailov prekladu jednotlivých slov, lebo tie sa budú ľsiť v rozličných jazykoch, ktoré používame. Ba čo viac, každá z našich cirkví má teraz rozdielnú sociálnu situáciu a rozličnú história. Chcem poukázať na to, čo je spoločné problémom, ktorým čelíme, na problémy samotného kresťanstva. Ani dnes som sa neobrátil na všetky problémy, ktorým čelíme v bohoslužbe, niektoré z nich sa môžu spájať so sociálnymi otázkami. Niektorí sa pýtali, prečo sa liturgia nedá skratiť. Samozrejme, že hlavné skrátenia boli povedané, čo sa týka počtu ekténii. Už po tri generácie boli malé ekténie medzi antifónami a iné ekténie v liturgii vynechané pre verejnú recitáciu. Knazi ich hovorili potichu, zatiaľ čo ľudia spievali hymny liturgie, ale ani to sa už viac nerobí. Malé ekténie medzi antifónami boli diakonovým pozvaním k modlitbám druhej a tretej antifóny. Kedže tieto modlitby sa už viac nehovoria nahlas, táto funkcia sa stratila. Modlitba vdakyvzdania po Prijímaní je uvedená verejne iba jednou prosbou z diakonskej ekténie. Prosítelelná ekténia (*Aitesis*) po Veľkom vchode bola úplne vynechaná, lebo je zopakovaním tej istej ekténie pred Otčenášom, a ako modlitba prepustenie nie je vhodná na tomto mieste v liturgii.¹⁸

Ďalší problém, ktorého som sa nedotkol je používanie „vše obsažného“ (inkluzívneho) jazyka, t. j. napr. interpretáciou pasáže z Veríme „pre nás a našu spásu“ radšej než „pre nás ľudí a našu spásu“, návrh ostatných anglofónnych biskupov, a náhrada za iné frázy pre pojem „milovník človeka“ (*Philanthropos*). To sú rozhodne otázkы prekladu, ktoré môžu povstať z charakteristík anglického jazyka, ale nie sú to otázkы liturgickej štruktúry, alebo zmyslu. Sú, a zostanú otázkami sociálnej relevancie.

Akýkolvek preklad je začiatkom, nikdy nie koncom. Preklad z roku 1965 bol začiatkom návratu k jazyku ľudu. To bol úprimné a pozitívne dobro pre cirkevné spoločenstvo, ale bolo to pokazené tým, že sa nezamýšľalo ho úplne nasledovať. Dnes, štyridsaťdva rokov neskôr, sme si lepšie privlastnili naše východné dedičstvo a vytvorili pastoračný preklad, ktorý odráža dôsledky zavedenia jazyka ľudu, obnovenie knížatských modlitieb. To je tiež dobrým rozhodnutím, kedže umožňuje lepšie pochopenie paschálneho tajomstva veriacimi, zvlášť sa má dodržať pri slávení liturgie sv. Bazila. Keď naše cirkvi vstúpili pred tristo rokmi do spoločenstva s Rímom, jedna z podmienok bolo zachovanie pokladu, ktorý sme prijali cez cirkev z Konštantínopolu. Pre mnohé

¹⁸ TAFT, R.: *The Great Entrance*, Rím : *Orientalia Christiana Analecta* 200, 1975, s. 428.

dôvody, táto podmienka nebola správne vážená, mnohokrát viac kvôli nášmu vlastnému zanedbaniu, než zo strany cirkvi Ríma. Univerzálna cirkev nás ustavične volala, aby sme si ctili tieto tradície. Jedným z dôvodov, ktorý sa často používa, je jednota cirkvi. Nemôžeme žiadať pravoslávne cirkvi, ktoré sú od nás oddelené, aby sa znova zjednotili s cirkvou, ktorá správne nerešpektuje ich tradície. Tento motív môže byť mätúci, lebo sa nezdá, že jednota sa dá dosiahnuť jednoducho na báze liturgickej čistoty. Avšak, to nerobí neplatným ustavičné učenie cirkvi. Lepšia a hlbšia motivácia je, že je to jednoducho správna cesta, ktorú si treba zvoliť. Nie sme „byzantskými,“ pretože by sme chceli zachovať ako múzeum kúsok kultúry padnutého impéria, ale preto, že milosť Krista presvitá skrze túto nádobu byzantskej liturgie. To robíme pre nás, a týmto konaním môžeme priniesť svetlo do sveta, a teda ako to podal pápež Ján Pavol II., „celistvejšiu kresťanskú odpoved na očakávania dnešných mužov a žien.“¹⁹

Preklad: Daniel Černý

Zoznam použitej literatúry

The Divine Liturgy of Our Holy Father Basil the Great (Pittsburgh, Pennsylvania: Byzantine Seminary Press, 2006), s. 163., ISBN 0-9774069-2-X.

The Divine Liturgy of Our Holy Father John Chrysostom (Pittsburgh, Pennsylvania: Byzantine Seminary Press, 2006), s. 163, ISBN 0-9774069-1-1.

“Églises grec-catholiques et réforme liturgique,” by T. Pott, s. 87-96 a “La proclamation des prières eucharistiques à haute voix: un enjeu ecclésiologique,” od A. Lossky, s. 197-204, in: *Les Mouvements Liturgiques, Conférences Saint-Serge 2003* (Rím: Edizioni Liturgiche, 2004), ISBN 88-7367-035-0.

GALADZA, P.: *The Theological and Liturgical Work of Andrei Sheptytsky (1865-1944)* (Rím: Orientalia Christiana Analecta 272, 2004), s. 524, ISBN 88-7210-335-2.

“The Hearing of the Eucharistic Anaphora by the People,” Panagiotis Trembelas, pôvodne in *L'église et les Églises. Collectio Irénikon. Etudes et travaux sur l'Unité Chrétien offerts à Dom Lambert Beaudin* (Collections de Chevetogne 1955, Vol. 2, 207-220) preložené z francúzštiny in Eastern Churches Journal 8,2 (2001), 81-96.

---

¹⁹ Apoštolský list, *Orientale Lumen* (2. máj 1995), 5. Slovenský preklad: <http://www.grkat.nfo.sk/Texty/orientalelumen.pdf> (12. február 2008), poznámka prekladateľa.

- HUCULAK, L.: *The Divine Liturgy of St. John Chrysostom in the Kievan Metropolitan Province during the Period of Union with Rome, 1596-1839* (Analecta OSBM, Rome, 1990), s. 420.
- Instruction for applying the Liturgical Prescriptions of the Code of Canons of the Eastern Churches* (Anglický preklad), Kongregácia pre Východné cirkvi, 1996, publikoval Eastern Christian Publications, Fairfax, Virginia, s. 102, ISBN 0-9640512-1-4.
- KOROLEVSKY, C.: *The Liturgy and the Rite Practiced by the Ruthenians: Votum for the Sacred Congregation for the Eastern Church, Prot. N. 1219/28* (Taliansky, nepublikované), s. 290.
- KOUMARIANOS, P.: "Liturgical 'Rebirth' in the Church of Greece today: a doubtful effort of Liturgical Reform," (Unpublished paper presented at Conference of the Society of Eastern Liturgists (SOL), Eichstatt, Germany, July 2006), s. 16.
- MOJZEŠ, M.: *Il movimento liturgico nelle chiese bizantine* (Rome: Edizioni Liturgiche, 2005), s. 275, ISBN 88-7367-042-3
- PETRAS, D.: *Time for the Lord to Act* (Pittsburgh, Pennsylvania: Byzantine Seminary Press, 2005), s. 150, ISBN 0-9774069-0-3.
- PETRAS, D.: "The Liturgical Life of the Byzantine-Ruthenian Church: Its Past and Future," *Diakonia* 25, 1 (1992), 61-96.
- PETRAS, D.: "The Liturgical Translations of the Byzantine Catholic Metropolia," *Logos* 39, 2-4 (1998), 241-260.
- PETRAS, D.: "The Public Recitation of the Presbyteral Prayers," *Eastern Churches Journal*, 8, 2 (2001), 97-106.
- POTT, T.: *La réforme liturgique byzantine* (Rome: Edizioni Liturgiche, 2000), s. 240, ISBN 88-86655-69-X.
- SCHMEMANN, A.: *Introduction to Liturgical Theology* (London: The Faith Press, 1966), s. 170.
- "Sheptyts'kyi and Ecumenism," by Lubomyr Husar, s. 185-200, a "Sheptyts'kyi and Liturgical Reform," by Victor J. Pospishil, s. 201-225, in: *Morality and Reality: The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi*, editoval Paul Robert Magocsi (Edmonton, Alberta: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1989), ISBN 0-920862-68-3.
- SOLOVEY, M.: "Latinization in the Byzantine Ukrainian Liturgy," (English translation), s. 15-45 in: *The Romanization Tendency*, editoval J. Vellian (The Syrian Churches Series, 8, Kottayam, India, 1975).
- TAFT, R.: *The Great Entrance* (Rome: *Orientalia Christiana Analecta* 200, 1975), s. 485.
- WOLFF, L.: *Inventing Eastern Europe*, Stanford : Stanford University Press, 1994.